

J. O. BRO-JØRGENSEN: Heinrich Carl Schimmelmänn. En studie i skatmesterens fortid. København, Fremad, 1970. 246 s. 32.00 kr.

Fhv. arkivar ved Rigsarkivet J. O. Bro-Jørgensen har, som det oplyses i forordet, gennem mange år arbejdet med indsamling af materiale til en undersøgelse af »omfanget og karakteren af Heinrich Carl Schimmelmännns indflydelse på den politiske og økonomiske udvikling i det danske monarki fra 1761 indtil hans død i 1782«.

Skulle nogen på forhånd nære mindste tvivl om betimeligheden af en sådan undersøgelse, bør den være aldeles bortvejret, efter at forf. med den foreliggende bog som en indledning hertil har åbnet os et fascinerende og afslørende indblik i skatmesterens fortid.

Så stor en rolle, som Schimmelmänn har spillet i den danske statsledelse gennem godt 20 år, må det under alle omstændigheder være af interesse at kende hans fortid og forudsætninger, selv om de i sig selv tilhører tysk historie. Et og andet var naturligvis bekendt fra de ældre biografier og især gennem Louis Bobés undersøgelser. Men det var en ret udvendig og anekdotisk viden, omgivet af en egen atmosfære af sagn og myte. Det er i sig selv forståeligt i betragtning af den eventyrlige rigdom, S. i løbet af få år havde skabt sig. Men dertil kommer, at S. øjensynligt selv har bidraget til at sløre billedet i et ønske om at skabe sig et socialt image, der svarede til den placering, hans penge gav ham. Forf. sandsynliggør, at det er S. selv, der har mystificeret hustruens herkomst ved i slutningen af 1750'erne af prestigemæssige grunde at føje von Gersdorff til hendes navn.

Det er Bro-Jørgensens store fortjeneste at have gjort det klart, at viden om S.s fortid har langt mere end kuriositetens interesse, idet den indsigt i hans karakter og metoder, som er vundet, uundgåeligt vil øge muligheden for en mere realistisk vurdering af hans virke i dansk tjeneste. Forf. har formået på overbevisende måde at løfte sløret for de økonomiske transaktioner, hvorved han skabte sin formidable formue og sit ry som økonomisk troldmand, ombejlet af i hvert fald 3 landes regeringer.

Fremstillingen er i det væsentlige kronologisk. I en række kapitler skildres en for en de aktiviteter, så vidt de har kunnet spores, hvorved S. i de 8 år fra 1753 til sin indtræden i dansk tjeneste 1761 skabte denne formue og position.

I et indledende kapitel redegøres for S.s herkomst og levnedsløb gennem de første 30 år, så langt de sparsomme kilder rækker. Forf. griber Louis Bobé i at rode begivenhederne noget mere sammen, end han havde behøvet med de kilder, der stod til hans rådighed. Men i øvrigt koncentrerer han sig om at finde ud af, hvordan det forholder sig med den eller de bankerotter, S. har gjort ved begyndelsen af sin karriere. Han finder det godt gjort, at skuepladsen må have været Hamburg, om end

et par vidnesbyrd peger mod Dresden, bl. a. en beretning fra 1759 af den preussiske statsminister Fr. Wilh. von Borcke, som må tillægges vægt, fordi v. B. havde været S. på nært hold, og fordi adressaten, Frederik II af Preussen, også kendte S. Ja, v. B. går så vidt, at han omtaler S. som ilde berygtet i Dresden for sine 2 eller 3 gange begåede forsætlige bankerotter. Forf. må lade den mulighed stå åben, at S. har spillet fallit begge steder.

En af de få begivenheder fra S.s yngre år, der står helt fast, er, at han den 18. nov. 1745 blev indskrevet som købmand i Dresdens borgerbog. Allerede her synes han at have manipuleret lidt opportunistisk med sine data, idet han anførtes som født i Svensk Forpommern, skønt hans fødeby Demmin i 1720, 4 år før S.s fødsel, var blevet preussisk.

I 2. kapitel skildres S.s karriere i Sachsen, der de første 8 år synes ret beskedene. Sønnen Ernst, født 1747, skal som barn have solgt kaffe pundevis for faderen. Men Sachsen var på denne tid under kurfyrst Frederik August II – i Polen kong August III – og hans korrupte førsteminister Heinrich von Brühl en sump af finansielt uføre, der åbnede muligheder for den, der havde sans for at gribe dem. Bortforpagtningen af de sachsiske statsindtægter blev springbrættet for S. i et nært samarbejde med den Joseph Bolza, som var selv von Brühl »en smule for jødisk«. Samarbejdet var indledt i 1751, men først med deres fællesskab fra 1753 om forpagtning af generalaccisen på kaffebønner, importeret til handel og forbrug i Dresden med forstæder, satte S. for alvor kurs mod stjernerne. Men så gik det også stærkt. Spekulation, tildels illegalt, i sachsiske skattebeviser i kraft af hans preussiske statsborgerskab har ved siden af acciseforpagtningen kastet godt af sig, og i 1755 var S. i stand til sammen med Bolza at overtage forpagtningen af al accise i de sachsiske byer undtagen Leipzig og visse distrikter. S. blev i den anledning udnævnt til sachsisk acciseråd og kom hermed i en stilling, der gav ham fortrinlig lejlighed til som købmand at drage fordel af det indseende, han fik i landets næringsliv og konkurrenternes forhold, en chance der givetvis blev udnyttet til det yderste.

Der skulle dog snart åbne sig endnu større muligheder for den dristige og fordomsfri købmand. I august 1756 åbnede Frederik II krigen mod Østrig med indrykning i Sachsen og besættelse af Dresden den 9. september. 11 dage senere kontraherede S. med det preussiske feltkrigskommissariat om korn- og fourageleverancerne til den preussiske hær, efter at en tvangsudskrivning var slået fejl. I bogens 3. kapitel redegøres for denne virksomhed, som for alvor lagde grunden til S.s rigdom. Ved afslutningen af denne kontrakt møder vi et træk, som går igen gang på gang, når S. føler behov for at kaste slør over sine gerninger, nemlig en særlig evne til at lægge tingene sådan til rette, at han bagefter kan gøre gældende, at han var i en tvangssituation eller blev overrumplet. Orga-

niseringen af leverancerne var i øvrigt en særdeles krævende opgave, som selv Bolza var vejet tilbage for. Den viser formodentlig et par afgørende momenter bag S.s succes: mod til at gribe den helt store chance og en fremragende evne til at opbygge og dirigere en medarbejderstab. Allerede nu møder vi flere af hans siden så kendte håndgangne mænd, bl. a. sachseren Johann Gottlob Gondolatzsch Loeser, fra 1782 dansk justitsråd.

Kornleverancerne var utvivlsomt i realiteten en illoyal handling mod det Sachsen, som siden 1745 havde været S.s nye fædreland. Grovere var dog, at S. i november 1756 påtog sig at skaffe preusserkongen en oversigt over samtlige sachsiske statsindtægter, en tjeneste der blev honoreret med udnævnelse til preussisk gehejmeråd, men fra sachsisk side blev betragtet som landsforræderi. Vi møder her det andet eksempel på S.s færdighed i at skabe sig et alibi, idet han i kongens ordre fik indsat de skarpeste trusler i tilfælde af uefterrettelighed ved dens udførelse.

Hvor speget et spil S. formåede at beherske, fornemmes gennem beskrivelsen af hans kornopkøb i Østfrisland. Men var trådene spegede her, var det nok for lidet at regne mod det mummespil, der udfoldede sig omtrent samtidig, vinteren 1756/57, omkring det sachsiske porcelæn, hvorom det følgende kapitel handler. Mens det sædvanlige er, at S. i vid udstrækning driver sin virksomhed ved hjælp af stråmænd, mere eller mindre åbenlyst forøvrigt, er det her ham selv, der for en gangs skyld optræder i denne rolle, formentlig i 3. eller 4. instans for det til Polen fortrukne sachsiske hof, men givetvis med et særdeles smukt udbytte. Forf. antager, at S.s spil her var blevet så utroligt dristigt, at det sammen med den stærke uvilje, han havde pådraget sig i Sachsen, var anledning eller i hvert fald stærkt medvirkende årsag til, at han hen på sommeren 1757 forlagde residensen til Hamburg.

Intet i S.s historie synes dog éntydigt. Var afrejsen til Hamburg nok på sin vis en flugt fra Frederik II, betød den ingenlunde et brud. Stadens syndikus havde ganske ret i sin formodning om, at der under gehejmerådets ophold i Hamburg skjulte sig noget, der var i pagt med denne konges stræben. Hvad dette noget var, foregav han ikke at vide, men visse antydninger kunne han dog give ved henvisning til det om sig gribende møntfordærv, og forf. kan i kapitlet om forbindelsen med de preussiske møntjøder løfte ikke så lidt af sløret. Sagen var kort fortalt, at Frederik II i vid udstrækning finansierede krigen ved hjælp af møntforringelse, at han forpagtede først de preussiske og siden også de sachsiske møntsteder bort til et jødisk konsortium, og at S. blev en af dettes storleverandører af sølv, mod betaling i den forringede mønt, som skulle afsættes uden for Preussen, især til tropperne i det med Preussen allierede Hannover. Hvilken opfindsomhed denne virksomhed krævede eller i hvert fald kunne give anledning til, lader sig derimod ikke så kort fortælle.

Det er formentlig overflødigt at bemærke, at S. spillede spillet virtuost sammen med sine dygtige hjælpere. At dreje jøderne den knap imod kontraktens bestemmelser at hente sølvet i Holland, som de havde forbeholdt sig selv, men at foregive, at det kom fra Hamburg, har ikke generet S. det ringeste, men krævede selvsagt organisationstalent. At S. også uden skrupler trak en stor del af den ringe mønt til Hamburg til skade for byens pengevæsen, hører også med i billedet, så vel som at der nok også illegalt ved hans mellemkomst er gået ikke få gode danske og holstenske sølvmonter i smeltediglerne, hvorved S. selv har bidraget til den danske pengened, som det siden skulle blive hans opgave at afhjælpe. Med hvor rene motiver kan man nok allerede nu begynde at fundere over.

I maj 1758 forbød Hannover anvendelse af de stærkt forringede 6- og 12-mariengroschen, og overhovedet indsnævredes udbyttemargenen ved møntforringelsen eller de ligefremme falskmøntnerier (som da gamle sachsiske møntstempler toges i brug), efterhånden som flere og flere blev klar over de manipulationer, der foregik. S. måtte derfor se sig om efter nye jagtmarker og fandt dem i de mecklenburgske stater, som netop i 1758 sammen med flere andre tyske stater fulgte Preussens eksempel. Mens S. i forholdet til de preussiske møntjøder kun var leverandør af sølv og aftager af den nye mønt og i forbindelse hermed fandt anledning til mange mønt- og vekselsaktioner, var hans engagement i udmøntningen i de mecklenburgske stater af mere direkte karakter, idet mønten her ikke var bortforpagtet, og de kontraherende altså var regeringerne selv på den ene og S. ved stråmænd på den anden side. Så stor en succes som ventet blev denne affære næppe. S.s udbytte af entreprisen med Mecklenburg-Schwerin er anslået til 80.000 daler, men da der var planlagt et projekt i størrelsesordenen 10 mill. udmøntede daler, må den vel anses for ret beskeden. Det derpå følgende projekt i Mecklenburg-Strelitz fra slutningen af 1760 forløb øjensynligt heller ikke helt efter ønske, omend S. her forsøgte sig med et forslag om positivt falskmøntneri, gående ud på at anvende møntstempler med ældre årstal. Forhandlingerne med lederen af den neu-strelitzske mønt var meget besværlige, samtidig truede det med fred, og S. tumlede her i sommeren 1761 med helt nye planer. »Jeg er altså slet ikke forlegen efter at få den nye entreprise«, skriver han, »thi jeg tror vi vil få fred; og så kan man godt få en ordentlig lussing«.

Netop ved tærsklen til sin danske karriere indlod S. sig på sit sidste stortilede tyske møntforetagende, en kontrakt med hertugen af Plön om en udmøntning på slottet Rethwisch ved Oldesloe. Her er S., som vanligt med stråmænd, helt fremme i forreste linie som den, der reelt opbyggede og drev selve mønten. Da virksomheden var i direkte strid med danske interesser, blev den i første omgang standset, men også her kunne der naturligvis med lidt opfindsomhed findes udveje. Da der, fordi møntregaleet er et fyrsteligt prærogativ, skulle en fyrste til at lade sit bil-

lede eller navn figurere på mønterne, gjaldt det om at finde en, der var til fals, og det var fyrst Frederik August af Anhalt-Zerbst. Da der nu ikke længere var tale om at præge mønt på den plönske hertugs vegne, men om en fremmed fyrstes mønt, fandt den danske regering ikke, at den kunne modsætte sig planerne. Udmøntningen tog først sin begyndelse i september 1761, altså efter at S. var trådt i dansk tjeneste, og kort efter døde hertugen og efterlod ifølge traktat af 1756 sit land og dermed mønten i Rethwisch til den danske konge. Trods sin principielle modstand mod den inflatoriske møntpolitik i Tyskland faldt den danske regering for fristelsen til at skaffe sig en ekstraindtægt ved i nogen tid at fortsætte udmøntningen. Forf. har sikkert ret i, at det næppe var helt uden betydning, at S. nu var den danske regerings finansielle rådgiver. I forbindelse med den plönske møntsag omtales en episode fra sommeren 1762, der yderligere belyser S.s karakter og den indflydelse, han omgående fik på dansk politik. Det drejer sig om en beslutning om at lønne de danske tropper, som var opstillet i Mecklenburg for at møde den russiske trussel efter Peter III.s tronbestigelse, med »lette« penge, der naturligvis skulle leveres af S., som selv har konciperet den ordre, det danske rentekammer skulle sende til hans kontor i Hamburg.

I bogens næstsidsde kapitel giver Bro-Jørgensen en samlet vurdering af S.s position omkring 1760. Hvor meget var han god for? Bedømmelserne i samtiden varierer en del, men forf. når med udgangspunkt i en i S.s arkiv bevaret generalbalance pr. ultimo august 1760 til et skøn på 1,2 mill. rdl. i dansk mønt. S. skal selv offentligt have vedgået, at prisen på 180.000 daler for godset Ahrensburg, som han købte i januar 1759, svarede til, hvad han det foregående år havde tjent i Hamburg. Den nævnte generalbalance giver i øvrigt mulighed for at fastslå, at S.s virksomhed har omfattet langt flere aktiviteter end dem, forf. har kunnet følge nærmere. Desuden er den oplysende m. h. t. S.s forretningsforbindelser, hvoriblandt man navnlig mærker sig et helt klientel af preussiske embedsmænd. Et par poster peger i retning af, at S. selv har importeret sølv fra Amerika til sine møntaktiviteter.

At så stor rigdom og storgodsejerværdigheden måtte markeres udadtil, kan ikke undre. Der var dem, der som den sachsiske gesandt Ulrich von Spenner fandt, at S. ligefrem gjorde sig latterlig, f. eks. ved at anordne salut med 3 gange 24 kanonskud, når han indfandt sig på Ahrensburg. Men selvfølelsen var ikke ubegrundet. Der udfolder sig netop ved denne tid en sand kappestrid mellem den preussiske og den sachsiske regering om S. I december 1760 skrev von Brühl til von Spenner, at han meget ville ønske, »at vi en dag kunne lokke et halvt dusin af slige rigmænd til Sachsen for at genrejse vor handel og bringe nyt liv i vore manufakturer. Vi ville gerne tilgive dem nogle personlige ekstravagancer for den nytte, de kunne gøre det almene«. Man kan vel med nogen ret

havde, at de to regeringer hver især kunne have et vist moralsk krav på S., den preussiske som den der havde gjort det muligt for ham at tjene så ustyrligt, og den sachsiske som den, i hvis land rigdommen for en stor del var erhvervet. Men det blev altså en helt tredje, den danske, der gik af med sejren. Herom handler bogens sidste kapitel.

Som andre regeringer var også den danske ivrig efter at drage kapitalstærke udlændinge ind i riget. I slutningen af 1750'erne var der gjort forsøg på at få en af de preussiske møntjoder Veitel Ephraim til at slå sig varigt ned i Danmark, men da det glippede, sattes håbet til S. Den 25. juni 1761 rejste han sammen med sin hustru til København, forståeligt nok under stor opmærksomhed blandt diplomaterne i Hamburg og København. Hvilke forhandlinger der er gået forud, er ikke oplyst. Selv angav S. ganske intetsigende motiver til rejsen, hvis udfald blev, at han en måned senere udnævntes til dansk generalkommerceintendant og fik tillagt ekspektance på posten som dansk minister ved den nedersachsiske kreds. Forf. påviser et maskepi mellem S. og den unge preussiske gesandt i København A. H. von Borcke, hvis protest, der tidligere er taget for gode varer, blot var endnu et resultat af S.s gamle taktik med at dække sig. Gesandten gav ved sit forhør af S. denne lejlighed til at forsvare sig med – og få denne forklaring indberettet til Frederik II – at han ved købet af Ahrensburg ikke havde været opmærksom på, at han bragte sig i vasalforhold til den danske konge og dermed senere kom under pres for at gå i dansk tjeneste. For at afværge presset havde han stillet en betingelse, som han anså for uopfyldelig, da ministerposten i Hamburg allerede var lovet bort til overhofmarskal A. G. Moltkes broder. Stik mod forventning var han imidlertid taget på ordet og havde altså ingen mulighed for at springe fra.

S. havde hermed anbragt sig centralt i dansk økonomisk og finansiel politik. Han fik en indsigt i og indflydelse på danske forhold af betydelig værdi for den handels- og pengevirksomhed, han agtede at fortsætte med. Og han havde opnået en yderligere styrket social position i Hamburg. Hjemvendt hertil med sin nye ministerværdighed tog han nådigt mod de obligate æresbevisninger fra diplomatkollegerne og senatet. Den sachsiske gesandt benyttede lejligheden til, som forf. siger, »at takke den tidligere værnemager for en gave på 500 daler til indbyggerne i det brandhærgede Dresden«. Kun den preussiske resident J. J. Hecht holdt sig strunk og var ikke hjemme, da S. ville aflægge sin præsentationsvisit.

Bro-Jørgensen har været vidt omkring efter sit kildemateriale og har ikke skyet nogen anstrengelse for at oplede enhver nok så lille og tilsyneladende ubetydelig oplysning. De schimmelmansske papirer i det danske rigsarkiv og Schimmelmans arkiv på Ahrensburg (siden overført til Landesarchiv på Gottorp) udgør naturligvis hovedstammen i kildemate-

rialet. Desuden har han udnyttet det relevante arkivmateriale i de preussiske og sachsiske arkiver og, af afgørende betydning for de gode resultater, gesandtskabsindberetninger o. l. i Haag, London, Stockholm, Wien og de tyske hovedstæder, hvor der foreligger mulighed for, at S.s gøren og laden kan være rapporteret. At Tyske kancellis udenrigske afdeling i det danske rigsarkiv er udnyttet, siger sig selv. Hertil kommer et mere spredt arkivmateriale af meget forskellig art ude og hjemme. Af litteraturen er ikke alene den danske udnyttet til bunds, men forf. har også i vid udstrækning gjort brug af den tyske og foretaget omfattende studier af forhold og tilstande i Tyskland, som uden at afgive direkte oplysninger om S. har betydning for forståelsen af den baggrund, han virkede på, ikke mindst på det møntmæssige område. Man føler sig overalt aldeles tryk med hensyn til, at intet væsentligt er overset, og ligeså tryk er man med hensyn til den brug, forf. har gjort af kilderne. Kun den ene indvending finder man anledning til: at han ikke har givet en samlet oversigt over kilder og litteratur.

Man må beundre den omhyggeligt gennemarbejdede og meget stramme fremstilling, der helt undgår de svinkeærinder, som stoffet og emnet kunne friste så stærkt til. Man kan vel sige, at forf. har afdramatiseret fremstillingen, formodentlig bevidst, med den virkning, at der opstår en indre spænding, som han ikke tager dampen af ved på forhånd at skitsere perspektiverne i det handlingsforløb, der skal skildres. Læser man opmærksomt, vil man dog bemærke, at et ledemotiv har været diskret anslået eller et nøgleord nævnt. Det vil næppe være korrekt at hævde, at bogen er let læst, men til gengæld afslører hver gennemlæsning nye facetter, som rigeligt lønner møjen. Mange læsere vil dog nok savne et afsluttende resumé og måske et lidt mere håndfast forsøg på en samlet karakteristik af Schimmelmänn. Hvis det af anmelderens referat kan se ud, som en sådan er givet, skyldes det nok i nogen grad, at de spredte tilløb her er samlet på et sted og har fået en ekstra understregning. Ønskeligt havde det også været, at forf. ud af sin omfattende viden lidt mere systematisk havde orienteret om de særdeles spegede statslige og politiske forhold, hvorunder S.s virksomhed udfoldede sig. Der er fortrinlige tilløb, f. eks. s. 21 ff. (de finansielle forhold i Sachsen) og s. 95f. (Hamburgs rolle som handelsby), men uden en ret detaljeret og præsent viden om tysk historie på denne tid kan det til tider være svært at følge med. Forf. kunne vel også være kommet læseren mere i møde ved oftere at sætte årstal efter de mange datoer. Det er ikke helt let at fastholde overblikket over kronologien. En anden følge af uviljen mod gentagelser er den vel hyppige brug af »sidstnævnte«, »adressaten« og lign. udtryk i stedet for den pågældendes navn.

I betragtning af den interesse, undersøgelsen givetvis også må have for

tyske historikere, er det ubetinget en mangel, at der ikke er et tysk sam-mendrag. Dette er endda et minimumsønske. I virkeligheden bør bogen genudsendes i tysk oversættelse.

Bogen er forsynet med et personregister, som ikke synes helt konsekvent, f. eks. med hensyn til at oplyse stilling og nationalitet. Hvorfor oplyses det, at Frederik Berregaard er dansk gesandt i Sachsen, men om Joachim Fr. von Beust kun, at han er dansk gesandt? Eller om Adrian Heinrich von Borcke, at han er preussisk gesandt i København, men intet om faderen Fr. Wilh. von Borckes stilling, skønt hans rolle i fremstillingen dog er større end sønnens? Hvorfor skal S.s moder, Ester Elisabeth Ludendorff, skønt også gift Schimmelmänn, søges under L, men hans hustru Caroline Tugendreich von Friedeborn under S?

Af fejl og unøjagtigheder er der i øvrigt praktisk taget ingen. At forf. (s. 219) lader den danske kurantbank være oprettet 1737 er vel en trykfejl (i så fald næsten den eneste) eller i benægtende fald en let tilgivelig lapsus fremkaldt af titlen på Erik Rasmussens samme sted citerede værk. Et par plakater af 1761 (28. maj og 29. juli) bliver s. 238 til forordninger.

De anførte indvendinger er af en så formel og ubetydelig karakter, at anmelderens motiv til at fremføre dem nærmest har været at tilkendegive sin mangel på saglige angrebepunkter. Vi ser nu med stor spænding og forventning hen til bogen om Heinrich Carl Schimmelmännns indflydelse på den politiske og økonomiske udvikling i det danske monarki fra 1761 indtil hans død i 1782, men forstår, at det med den omhu og intensitet, hvormed Bro-Jørgensen søger at trænge til bunds i problemerne, må have sin tid. En mere gennemarbejdet og omhyggeligt formuleret studie end den, der her foreligger, skal man lede længe efter. Har den kostet møje, vil den til gengæld blive stående til sene tider.

JENS HOLMGAARD

HENNING POULSEN: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. København, Gyldendal, 1970. 499 s.

Henning Poulsens disputats (Aarhus Universitet) er en værdifuld berigelse af litteraturen om besættelsestiden. En umådelig indsats er nedlagt i udredningen af samspillet imellem et stort persongalleri. Fremstillingen er tæt, ubesværet og læseværdig, sine steder krydret af karakteristisk sans for pointe og humor. Kildematerialet er betydeligt og vel udnyttet. Det er historie både som fortælling og som videnskabelig analyse, stærkest i detaljen, men sine steder med imponerende sammenfatninger, således ved udredningen af de faktorer, der i besættelsestidens første måneder bestemte den tyske politik.